

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ У 1929–1938 РОКИ

Розглядаються основні елементи повсякденного життя шахтарів Донбасу у роки модернізації (житлові проблеми, харчування та одяг), їх зв'язок із соціально-економічними процесами в республіці.

Ключові слова: повсякденне життя, Донбас, індустріалізація, модернізація.

Для сучасної гуманітарної науки є характерним звернення до вивчення повсякденного життя людей. Тема повсякденності сьогодні міцно увійшла у сферу сучасного дослідницького інтересу, насамперед через те, що у вітчизняній історіографії довгий час їй приділяли надто мало уваги. У центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених елементів повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в суспільстві. За висловом французького історика Ф. Броделя: “повсякденність — це дрібні факти, ледь помітні в часі й просторі; що більше ви звужуєте поле спостереження, то більше у вас шансів опинитися в оточенні матеріального життя. ... І ніколи не повинно бути байдужим, яким чином на різних рівнях суспільства люди їдять, одягаються, умеблюють житло”¹. Перед дослідником постає група проблем, яку узагальнено можна назвати “житлові умови” і що включає насамперед житло, харчування і одяг. На перший погляд, вони є певною мірою відірваними від політики влади, оскільки становлять приватне життя окремих осіб. Однак, за виразом Вацлава Петрова, повсякденність постреволюційного і сталінського часу — це, разом з тим, особливе, відзначене брутальним впливом масштабного історичного катаклізму, соціальне середовище². Тому вивчення впливу радянської тоталітарної влади на формування цієї сфери людського буття сьогодні викликає неабиякий науковий інтерес³. 1930-ті роки були періодом становлення й зміцнення тоталітарної системи, періодом модернізації, індустріалізації господарства, коли сформувалися основні економічні та соціально-політичні засади функціонування радянської держави. Саме в цей час активно розгорнувся процес повного підпорядкування всіх сфер суспільного життя одній меті — фор-

сованому промисловому розвитку. Оскільки ці процеси в Україні мали свої особливості та наслідки, слід звернутися до вивчення повсякденного життя українських робітників на прикладі Донбасу — найбільш урбанізованого та індустріально розвиненого регіону, де найяскравіше проступали протиріччя і труднощі модернізації. Саме вивчення взаємозв'язку між ініційованим владою процесом індустріалізації та змінами в повсякденному житті робітників вугільної промисловості, які своєю важкою працею закладали підвалини могутності країни, є метою дослідження. Предмет — особливості повсякденного життя шахтарів Донбасу у 1929–1938 рр.

Радянські історики, якщо і торкалися цієї теми, розглядали побут тільки з точки зору досягнень — збільшення кв. м. житлової площі, збільшення зарплати, успіхів вітчизняної легкої промисловості⁴. Певні аспекти цієї проблеми знайшли відображення у деяких сучасних публікаціях російських істориків, але вони досліджують радянську повсякденність на матеріалах російських архівів, екстраполюючи ці дані на весь тогочасний радянський простір⁵. Необхідно зауважити, що в Україні ці процеси мали певні особливості, загальні тенденції тут проступали найбільш рельєфно. Особливо це стосується Донбасу, якому в радянській державі відводилося провідне місце в економічних і соціально-культурних перетвореннях. Індустріалізація цього регіону вважалась компартійним керівництвом першочерговою справою⁶. Наслідки прискореної індустріалізації спостерігались в різних сферах, особливо у сфері розвитку міст. Соціалістична модернізація виявилася нерозривною з урбанізацією краю. Хоча урбанізація була загальним явищем для всіх соціально-економічних систем ХХ ст., але в радянському суспільстві вона мала свій зміст і державний

рушійний механізм. Урбанізація Донбасу була форсована і вже тому специфічна. Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов для пристойного життя.

Протягом 1920–30-х рр. в регіоні біля реконструйованих старих і новостворених підприємств виникли робітничі поселення, які згодом стали великими індустріальними центрами. На початку ХХ ст. на території сучасної Донецької області знаходилося лише 4 міста. Протягом 1920–30-х рр. на мапі краю з'явилися ще 12 — Дебальцеве, Краматорськ, Костянтинівка, Макіївка та ін. Згідно з переписом 1939 р. населення області зросло у 2 рази проти 1926 р., три чверті його мешкало в містах⁷. Колишні шахтарські селища, або їх сукупність, отримували статус міст. Таким чином у 1930-ті роки на Донбасі виникли міста Дзержинськ, Дружківка, Боково-Антрацит, Брянка, Кадіївка, Краснодон, Лисичанськ, Первомайськ, Гірське, Ровеньки та ін.⁸. Визначальним фактором перетворення цих селищ на міста була адміністративна необхідність й кількість місцевого населення, що пододала певний “поріг”. Вже існуючі міста, розростаючись, поглинали рудникові поселення: Сталіне, Макіївка, Горловка та ін. Щорічні темпи приросту міського населення в промисловому Донбасі були вже у 1927–1931 рр., у 2,4 рази вищими, ніж загалом по Україні (відповідно 12,2 % та 5 %) ⁹. Водночас відбувався процес значного укрупнення самих міст за чисельністю їх жителів. Станом на 1939 р. у порівнянні з серединою 1920-х рр. населення Краматорська зросло в 7,5 рази, Макіївки — у 5 разів, Сталіного (Донецька), Горловки — у 4 рази, Костянтинівки — у 3,5 рази, Єнакієва — у 2,5 рази, Ворошиловграда (Луганська) — у 2 рази ¹⁰.

Протягом 30-х років ХХ століття великих змін зазнали економічна, політична і соціальна сфери життя радянського українства, що потягло за собою зміни у масовій свідомості, духовному житті, моральних цінностях. Великого значення в процесі формування нового способу життя, нового психологічного складу суспільства набув побут, особливо житлове питання, загострене урбанізаційними процесами.

В першу чергу ця проблема торкнулась індустріальних міст, в яких житлове будівниц-

тво не встигало за приголомшуючими темпами урбанізації. Не дивлячись на запевнення тогочасних радянських фахівців у тому, що “житлова справа в радянській державі — це перш за все справа забезпечення житлом пролетаріату і в першу чергу робітників фабрично-заводської промисловості¹¹, надання робітникам квартир проводилося повільно. Загальна забезпеченість житловою площею робітників кам'яновугільної промисловості у Сталінському районі 1929 р. дорівнювала 3,1 кв. м. на душу й збільшилась протягом наступних 2 років тільки на 0,7 кв. м ¹². У другій п'ятирічці темпи житлового будівництва в Донбасі порівняно з 1928–1931 рр. зменшилися майже у два рази, в експлуатацію було введено 1364 тис. кв. м.¹³. У 1938 р. відповідні союзні керівні органи констатували недовиконання плану по кількох наркоматах і відомствах, “почесне” місце серед яких займало й житлове будівництво виконкомів¹⁴. Житлова тіснота стала в 1930-х рр. характерною особливістю побуту шахтарів. Робітники із сім'ями жили в бараках, напівземлянках, підвалах. В першій половині 1930-х рр. особливо критичним було становище робітників шахт, що починали набирати робітників, перш ніж для тих знаходилося хоч яке-небудь житло. Постанова СТО від 21.08.30 р. про збільшення робочої сили на вугільних підприємствах й Циркулярний лист НК Праці СРСР від 5.09.30 р. передбачали оплату всіх витрат завербованого на переїзд, надання житла й виплату авансу¹⁵. У дійсності ж мобілізовані за завданням партії тисячі комсомольців, батраків й колгоспників зустрічали на місцях не дуже теплий прийом. Звіт спеціальної комісії, що перевіряла стан підготовки на шахтах Донбасу до прийому нових партій робітничої сили, ілюструє сумну картину: майже всі шахтоуправління підготувалися погано, прибулі житла не отримували, майже по два тижні спали на підлозі у брудних приміщеннях з клопами й блошицями, у найкращому випадку їх підселяли до сімейних робітників по квартирах і бараках¹⁶. Саме нестача житла була однією з головних причин високого рівня плинності робітничої сили на шахтах¹⁷. Щоб запобігти цього, адміністрація, крім ідеологічно-виховної роботи, почала застосовувати “Договори на надання квартир”, за якими зобов'язувалася заплатити внесок пайщика до житлокооперації й надати довгостроковий кредит на меблі. Але у випадку звільнення робітника він

зобов'язаний був протягом 3 днів звільнити квартиру й виплатити борги по кредитах¹⁸. Авжеж, робітник не завжди міг розрахуватися з підприємством і змушений був відпрацювати борги, навіть якщо його не влаштували умови праці.

Перевірки стану житлового питання на шахтах Донбасу спеціальними комісіями виявляли, крім гострої нестачі житла¹⁹, незадовільні умови в існуючих будинках, казармах, гуртожитках. Комісії неодноразово звертали увагу на невідповідний санітарний стан житла: "...біля кожної квартири є окрема вбиральня з вигрібним ящиком й усі нечистоти течуть на землю, ...поміи виливають де завгодно на вулиці..., ...місцями спостерігається звалище сміття у вбиральнях, а також кухонних відходів, є й зовсім зруйновані вбиральні"²⁰. В шахтарських гуртожитках внутрішній стан був цілком антисанітарним: "одяг зберігається під головами або під ліжками, прибиральниць немає, столів, стільців, шафи немає, білизна або відсутня, або не міняється, ліжок не вистачає — по 2–3 мешканця сплять на одному ліжку; в казармах, придатних для житла тільки влітку, на стінах 0,5 см льоду, крізь бруд"²¹.

Серйозною проблемою була якість житла. Більшість житлового фонду у шахтарських селищах складала бараки — тимчасові дерев'яні помешкання, які потребували менше витрат, коштів і часу. Квартири часто тільки мали таку назву, бо більше були схожі на бараки, в яких навіть підлога земляна²². Відсутність нормальних житлових умов доповнювалась майже повною відсутністю елементарних засобів гігієни. Складнощі побуту прекрасно ілюструє лист шахтарів м. Сталіне до місцевої газети, які скаржилися на те, що житловідділ шахти № 8 "Ветка" зняв на одній з вулиць кам'яну вбиральню, залишивши жильців *усієї* вулиці без туалету²³. Тобто загальною нормою в місті ще й у 1936 р. були вуличні туалети, розраховані на жильців не однієї квартири, навіть не одного будинку, а цілої вулиці! На всю Донську сторону у м. Сталіне, де в більшості мешкали шахтарі, був один туалет, куди ходили ще й учні місцевого ФЗУ та відвідувачі Риковської лікарні²⁴. За матеріалами обстеження умов життя шахтарів м. Сталіне з'ясовано, що всі кімнати, відведені під гігієнічні заходи, заселені робітниками²⁵.

На Луганщині тільки 1/3 робітничих шахтарських селищ мали лазні. Недостатня кіль-

кість лазень у шахтарських селищах й навіть на шахтах приводила до розповсюдження висипнотифозних захворювань, педікульозу²⁶. Населення змушене було споживати брудну воду, бо будівництво водогонів і каналізації постійно затримувалося. Норма вживання води в окремих селищах не перевищувала відра на людину, видача води відбувалася з розрахунку на "робочу душу"²⁷. Численні культурно-побутові конференції, попри досягнення у культурному будівництві, відмічали й недоліки: квартири шахтарів розвалені, стелі течуть, питної води немає — після важкої зміни на виробництві треба йти за водою до 3 км. пішки²⁸.

Із загальним антисанітарним станом міст й робітничих селищ Донбасу місцева адміністрація боролася адміністративним шляхом — притягуючи до очистки міст домовласників, різноманітні організації, непрацюючих жінок, піонерів, а також накладаючи штрафи за невиконання цих розпоряджень й притягуючи керівників шахтоуправлінь до судової відповідальності²⁹. Партійні організації скликали суботники й оголошували "місячники чистоти". Та все було марним. У 1932 р. на черговій конференції у м. Сталіне, присвяченій комунальним проблемам, доповідач зазначив, що вулицями міста, а особливо рудничних поселень, "течуть ріки нечистот"³⁰. Загальна територія звалищ у приміських поселеннях м. Сталіне дорівнювала в середині 1930-х рр. близько 66 гектарів, через недостатню кількість асенізаційних об'єктів щомісяця вивозилося тільки 5 % сміття³¹. У другій половині 1930-х рр. справи з благоустроєм не покращали. На засіданні бюро Донецького обкому КП(б)У, що відбулося 28.12.1938 р., місцеві партпрацівники закликали "витягнути місто з бруду й нечистот, в яких воно знаходиться"³².

"Коли взяти побутові умови, в яких перебувають робітники Донбасу... а потім піти з цієї казарми до клубу, то можна побачити, який там бруд, яке занехаяння", — доповідали культробітники на нараді у м. Запоріжжі³³. Згідно з даними Сталінського обласного статуправління, у 1938 році з 87027 обслідуваних бараків області жоден не опалювався, до каналізації приєднано було 723, до водогону — 4638, світло проведено до 76073³⁴. З цього приводу необхідно навести наступну цитату: "Вкрай тяжкими були житлово-санітарні умови шахтарів. Багато з них жило в бараках з

тонкими дощатими стінами, або в землянках, де було тісно, сиро і брудно. В акті однієї комісії, яка обстежувала стан квартир робітників шахт, записано: “Землянки для сімейних робітників комісія не знайшла за можливе описати, оскільки вони непридатні навіть для “свійських тварин”³⁵. Таку картину можна було побачити крізь на шахтах Донбасу до революції, у 1916 р. Як бачимо, вона суттєво не змінилася й на кінець 1930-х рр.

Зі зміною політики держави щодо оплати праці у другій половині 1930-х рр. стахановці й ударники почали отримувати відповідні гроші, й тим більшим абсурдом було те, що людина, отримуючи величезну, за тогочасними мірками, зарплатню — 900–1000 крб., продовжувала мешкати “у сараях і кухнях”³⁶. Треба також зазначити, що умови існування навіть у тих з шахтарів, кому пощастило отримати житло, були, м’яко кажучи, досить скромними. Матеріал у святковому номері газети “Сталинский рабочий” (1936 р.) (про стахановця, який за свою важку працю отримав премію у вигляді шафи, дивану, столу, стільців, ще й спромігся власним коштом придбати ліжко), не дивлячись на свій пропагандистський зміст, надає нам можливість уявити, наскільки убого жив цей передовий трудівник до цього³⁷.

Не менш складною була проблема харчування. В українських містах з кінця 20-х років починає діяти карткова система, що покликана була вирішити проблеми з постачанням і яка взагалі була суто міським явищем. Монополія на хліб, продовольча диктатура завжди розглядалися партією більшовиків як засіб повного контролю над масами. Вождь революції чітко накреслив для своїх наступників дію цього заходу: “...хлібна монополія, хлібна картка ... є в руках пролетарської держави ... наймогутнішим засобом обліку і контролю, ... примусу до праці, сильніший від законів конвенту та його гільйотини”³⁸. Криза постачання створювала дефіцит продуктів. Вже 6.12.1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) дозволило Радам великих промислових центрів ввести картки на хліб (відповідно була видана постанова РПО від 11.12.1928 р.). Головною метою карткової системи було забезпечення споживання робітників і службовців за рахунок “непролетарського” населення і, особливо, селянства. З 14.02.1929 р. карткова система стала загальносоюзною. Картки на дефіцитні товари надавали можливості окре-

мих групам громадян купувати товари в певному магазині, але в обмеженій кількості й обмежене число разів за місячною нормою. Хліб населенню відпускався за спеціальними забірними книжками. З 1931 р. з метою посилення контролю їх видача перейшла з рук споживчої кооперації до виконкомів, а з прийняттям ЦК та РНК СРСР постанови від 4.12.1932 р. “Про розширення прав заводоуправлінь у справі постачання робітників і покращення карткової системи” картки почали видавати безпосередньо підприємства та організації³⁹. Таким чином був здійснений крок, що остаточно прив’язав харчування та й всю сферу споживання до виробництва. Книжки видавали тільки так званому “трудоному населенню”. Карткова система розпочала епоху, характерною особливістю якої було позаринкове споживання. Держава сама займалася цільовим розподілом товарних фондів. Якість і кількість постачання залежала від того, наскільки важливим вважався регіон стосовно планів індустріалізації. У відповідності до цих самих планів відбувався розподіл у регіоні — в першу чергу забезпечувалися “планові централізовані споживачі”, до складу яких було зараховано зайнятих у промисловому виробництві, інші отримували залишки.

Постановою РПО від 18.02.1930 р. було встановлено два списки міст, а з 1931 р. постачання велося вже за чотирма списками: особливим, першим, другим і третім, що мали назву “списки міст”, але насправді вони включали в себе групи підприємств, відповідно до їх важливості, тобто до кількості в місті підприємств важкої промисловості. Все населення ділилося на різні категорії за “класово-виробничою” ознакою. Робітники вугільної промисловості Донбасу, нарівні з металургами, машинобудівниками і хіміками регіону, увійшли до особливого списку, що передбачав переваги в постачанні⁴⁰. Але створенням списків міст влада не обмежилася. Постанова “про розширення прав заводоуправлінь у розподілі” створила нові градації — робітники-ударники, робітники-неударники, ударники виробничих цехів, ударники невиробничих цехів, із стажем більше або менше року на цьому підприємстві⁴¹. Так звані ударники взагалі стояли окремо, вони, крім основної забірної книжки, отримували спеціальну пронумеровану картку, що діяла один місяць і у випадку невиконання плану або порушення дисципліни не подовжувалася⁴².

Розподіл продуктів за картками покращив, перш за все, становище робітників Донбасу. Саме ця категорія населення за підрахунками статистиків вже в 1930 р. значно зменшила кількість товарів (у 1,5 раза), що купувались у приватному секторі (тобто на ринку, за більшими в 3–4 рази, ніж у кооперації, цінами) в порівнянні з іншими категоріями — службовцями і загальною масою “робітників промислових підприємств України”⁴³. Проте, незважаючи на таку розгалужену ієрархію в системі постачання, існування привілейованих робітників, що отримували більше продуктів, ніж більшість їх співвітчизників, треба зазначити, що такі “привілеї” були дуже відносними й надавали можливості певним категоріям у кращому разі не знепритомніти під час важкої зміни на виробництві. З 1930 р. з розповсюдженням карткової системи на інші продукти, шахтарі отримували 200 гр. м’яса на 20–22 дні, службовці тих самих підприємств — 100 гр.⁴⁴. Ненормовані продукти — сир, ковбаса не з’являлися в коопераціях місьцями⁴⁵. Взагалі шахтарі знаходилися у кращому стані, ніж робітники тих галузей, які не потрапили до особливого або першого списків, і внаслідок отримували обмежене коло продуктів — хліб, цукор, крупу, чай за низькими нормами. Та все ж навіть віднесення шахтарів до привілейованого списку не гарантувало повного забезпечення першочергових потреб людини.

У зв’язку з проголошеною урядом ще в 1920-х рр. кампанією “За новий побут”, а також з метою звільнення робітниць від кухонних справ, по всіх містах була створена мережа їдалень, як відкритих, так і таких, до яких трудівники прикріплювалися Секціями Радянської перебудови побуту при міськрадах⁴⁶. Під час індустріалізації виявилось, що в умовах дефіциту продовольства мережа їдалень стала єдиною можливістю організувати харчування робітників. На жаль, покладені на них обов’язки їдальні виконували погано. Підсумки перевірки закладів громадського харчування у м. Сталіне у січні 1930 р. виглядали невтішно: “санітарне становище незадовільне; посуду не вистачає, а наявний не відповідає вимогам гігієни; страви одноманітні, смакова якість незадовільна, калорійність низька, ціни високі; персоналу не вистачає, з відвідувачами поводяться грубо; спеціальні приміщення для приготування їжі здебільшого відсутні”⁴⁷. З 20.06.31 р. по 10.07.31 р. у

Луганському, Краматорському, Чистяковському районах Донбасу через недоброякісну їжу в шахтарських їдальнях отруїлося 493 шахтарі⁴⁸. У серпні 1933 р. знов сталися масові отруєння через антисанітарний стан на шахтах Луганського району⁴⁹. Загальні проблеми з постачанням безпосередньо відбивались і на їдальнях. Дістати в інших містах якогось харчу було дуже складно.

Тільки у другій половині 30-х рр. у магазинах з’явилися різноманітні продукти харчування. Тепер не тільки партноменклатура, а й трудівники — передовики і стахановці, могли дозволити собі смачну і калорійну їжу. “Родина кращого бригадира шахти № 11 т. Нечеснюка 7 листопада влаштовує святкову вечірку. Господиня вже придбала шинку, ковбасу, птицю. Стіл буде на славу”, — натхненно повідомляв “Сталинский рабочий” від 7.11.1936 р. З приводу різноманітних свят у їдальнях, ресторанах, кафе починалася торгівля холодними закусками: “галантини, паштети, роляд з поросся, поросся заливне, риба заливна, салат “Олів’є” та ін.”. Все це можна було замовити додому. Мережа магазинів “Союзпродмагу” пропонувала набори на замовлення задля сімейних вечірок, бенкетів на різні суми — від 100 до 500 крб. До їхнього складу входило 4–6 сортів ковбаси, 3 сорти сиру, різноманітні консерви, масло, печиво й навіть такі делікатесні товари, як лимони й ікра, а також цигарки, горілка, вина, коньяк, наливки⁵⁰. Але всі ці делікатеси були доступні тільки тим, хто дійсно надмірно трудився, у прямому розумінні не розгинаючи спину, й кого керівництво відзначало як ударника або стахановця.

Крім умов життя, городянина завжди відрізняв від мешканців села зовнішній вигляд, одяг. Щоб відтворити у свідомості риси епохи, необхідно уявити собі типового мешканця міст та шахтарських селищ 1930-х рр. Це був період, коли поступово забувались криваві події революції й громадянської війни, життя поступово входило у свою звичну колію й, не дивлячись на складнощі, брало своє. Жінкам, як і всім жінкам у світі, хотілося бути привабливими, модно вдягатися й користуватися парфумами. Дітей батьки мріяли бачити в різноманітному яскравому одязі. Але на початку 1930-х рр. навіть такі прості людські потреби наражались на повне нерозуміння їх державою. Гарний одяг у роки першої п’ятирічки знайти було важко. Форсоване будівництво соціалізму почалося з того, що

маленька людина великого міста знову катастрофічно обносилася. Із середини 1929 р. виникли перебої з промисловими товарами. Їх, як і продукти, почали видавати по картках. Але карткова система не могла вдягнути городян. Комісія з робітничого постачання Донбасу після обслідування ситуації зазначала, що в більшості магазинів готового одягу і галантереї “полиці пусті”⁵¹. Цією ж комісією було прийняте рішення ввести до практики розподіл дефіцитних промтоварів (взуття, калоші, готовий одяг, білизна та ін.) за талонами, що видаватимуться на підприємствах. Але й талони не допомагали. За всіма товарами вже з ночі формувалася велика черга, у якій члени родини до ранку заміняли один одного. Легка промисловість була настільки нерозвинена, що будь-які товари широкого вжитку були дефіцитом. На виробництві взуття відбилось як знищення дрібної кустарної промисловості, так і зникнення основної сировини — шкіри, внаслідок масового забою худоби під час колективізації і голодомору.

Карткова і талонна система не були ефективними не тільки через недостатню кількість товарів та їх низьку якість, а й завдяки феномену, що отримав у радянські часи назву “знайомство”, “зв’язки” або “блат”. Дефіцитні товари реалізовувалися у крамницях через “задні кімнати”⁵² — як казали “наліву”, або по записках від посадових осіб. Серед робітників на зайву сорочку, чоботи, білизну міг претендувати тільки ударник. Більшість з тих, хто працював на заводах, шахтах, і своїм власним важким трудом зміцнював промисловість, часто не мала можливості придбати собі пристойний одяг. Та й те, що можна було десь дістати, коштувало дорого й не кожний міг дозволити собі таку покупку. Робітники шахт, що іноді коштом власного здоров’я укріплювали промисловість, часто не мали можливості придбати собі пристойний одяг. Аналізуючи культроботу серед робітників Донбасу на нараді у м. Запоріжжі у березні 1931 р., культпропагандисти як своє власне досягнення розглядали підвищення відвідування робітничих клубів. При цьому вони зауважували, що раніше робітники не ходили до клубів, пояснюючи це тим, що в них “немає штанів”. Зараз же клубна робота досягла такого високого рівня, що “чуть лі не без штанів йдуть, бо бачать, що поруч з ними такі самі чумазі як і вони”⁵³.

З середини 30-х рр. ситуація дещо змінилася, й ті категорії громадян, що отримували

більш-менш відповідну заробітну платню за використання “стахановських методів праці”, отримали можливість купувати майже всі необхідні речі. До того ж змінилося і ставлення влади до моди та одягу. Навпаки, намагання гарно вдягатися почало заохочуватися. Юнаки й дівчата тепер не стояли перед загрозою бути виключеним з комсомолу за шовкові панчохи або краватку. Кінозірки радянського кіно з екранів демонстрували вишуканість і високий стиль одягу. З середини 30-х років у великих містах стали видаватися і розповсюджуватися журнали мод — “Моделі сезону”, “Моделі платъев”, “Моделі для індивідуальних замовлень” тощо. Газета “Сталинский рабочий” повідомляла своїх читачок, який одяг є модним у сезоні, навіть друкувала моделі жіночого і дитячого одягу⁵⁴. Однією з причин такого різкого повороту з боку влади було намагання заохотити населення до праці, використовуючи черговий позаекономічний стимул. Створення елітних груп — передовиків виробництва, ударників, пізніше — стахановців, стиль життя, зовнішній вигляд яких були б привабливими для інших, було пропагандистським кроком. З іншого боку, необхідно було якось виправдати гарний і модний вигляд партійних і державних керівників, особливо їх дружин, що користувались численними пільгами, мали доступ до закритих розподільників. Але якщо ми заглянемо у пересічну крамницю 1936 р., нас зовсім не задовольнить побачене. За результатами перевірки магазинів бригадою державної торгівельної інспекції у м. Сталіне було виявлене наступне: “одяг — пальто, розміри не вказані, в хутрі — лисини, дірки зашиті білими нитками, або зовсім не зашиті, поли не виправлені, шви з пропусками, підклад затягнутий, гудзики відсутні, комір занадто короткий, спина дуже широка й перекошена; взуття — верх задника не прикріплений, носи різні за розміром, підклад зморщений, каблучки відстають, у деяких порізана підощва, номери не вказані, зазначена якість — I сорт”⁵⁵. Місцева фабрика на конференції, присвяченій боротьбі за якість продукції, виставила зразки своїх моделей, що викликали здивування й обурення у присутніх, бо більшість зразків була бракована. Виявилось, що тільки за дев’ять місяців 1936 р. фабрика випустила 42 тис. бракованих речей⁵⁶.

Все ж таки, хоч ситуація з одягом поступово і змінювалася на краще, треба зазначити,

що й у відносно благополучних, з точки зору побуту, 1936–1938 рр., далеко не всі категорії населення були забезпечені всім необхідним і “красиво” вдягатися у другій половині 1930-х рр. не мала змоги більшість українських городян. Причинами цього була як велика кількість бракованої продукції, так і той факт, що речі, які пересічний громадянин міг собі дозволити, виходячи з власного заробітку, далеко не відповідали його бажанням. Гарний і престижний одяг — крепдешинові сукні, демісезонне пальто, костюм “чарльстон”, крім того, що був дефіцитом, коштував дорого. Здійснити “рожеву” мрію стахановки Марусі Макарової про “молочного кольору туфлі за 180 крб., крепдешинову сукню за 200 крб., пальто за 700 крб.”⁵⁷, зрозуміло, могли не всі, бо середня заробітна плата промислового робітника в цей час дорівнювала 222 крб.⁵⁸, а в інших галузях була ще меншою. Якщо врахувати й те, що пересічний робітник у другій половині 1930-х рр. мав 3 утриманців⁵⁹, зрозуміло, наскільки недосяжним був для його родини гарний одяг.

Отже, попри всі гасла комуністичної влади щодо піклування про “авангард суспільства” — робітництво, індустріалізація за будь-яку ціну впродовж 1930-х рр. була єдиною метою уряду. Створення людських умов для робітників не входило до першочергових завдань держави. В цих складних обставинах,

кожного дня проявляючи справжній героїзм як на виробництві, так і вдома, шахтарі Донбасу створювали необхідну державі матеріальну базу народного господарства. Внаслідок свідомої політики ВКП(б) у добу модернізації народного господарства побутова інфраструктура сильно відставала від рівня розвитку виробництва, що пояснювалось, в першу чергу, зміною пріоритетів у вирішенні завдань розвитку суспільства. Державні й господарчі органи виявилися неспроможними надати робітникам житло й мінімум побутових зручностей. Розселення робітників вугільної промисловості зумовлювало їх “напівміський” спосіб життя. Шахти здебільшого розташовувались у приміській зоні індустріальних центрів, або ж у сільській місцевості. Попри те, що більшість з шахтарів за статистичними звітами й попала у категорію городян, та все ж таки не всі відчували на собі зміни, що приносить міський спосіб життя. Хоча піднесення статусу робітничих поселень до міст поступово приводило до покращення їх благоустрою, бруківки й освітленню вулиць, електрифікації, приєднання до системи водопостачання й каналізації та інших “благ цивілізації”, на жаль, процес цей йшов занадто повільно, й для робітників вугільної промисловості Донбасу ще й напередодні війни бараки й казарми, що не мали опалення й води, залишалися сумними реаліями.

Джерела та література

- 1 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель — К. : Основи, 1995 — 543 с. — С. 12.
- 2 *Петров В.* Советская история и чертовщина / В. Петров // Режим доступу до статті: <http://russ.ru/authors/vpetrov.html>
- 3 *Поляков Ю. А.* Человек в повседневности (исторический аспект) / Ю. А. Поляков // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 125–132.; *Лебина Н. Б.* Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Лебина. — СПб., 1999.
- 4 *История рабочих Донбасса: В 2-х т.* — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходной период от капитализма к социализму. — 321 с.; *История УССР: В 10 т.* — К. : Наукова думка, 1984. — Т. 7: УССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941). — 719 с.
- 5 *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город: Пер. с англ. / Ш. Фицпатрик. — М. : РОССПЭН, 2001. — 336 с., *Осокина О.* За фасадом сталинского изобилия. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941/ О. Осокина. — М. : РОССПЭН, 1999. — 271 с.
- 6 *Постишев П.* Радянська Україна на новому піднесенні. Політичний звіт ЦК КП(б)У XII з’їздові КП(б)У / П. Постишев. — Бм. : Б.в, 1934. — С. 53.
- 7 *История городов и сел Украины. Донецкая область* / П.О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 32.
- 8 *Історія міст і сіл УРСР.* Луганська область



- / Ю.Ф. Пономаренко та ін — К. : Укр. сов. енциклопедія, 1968. — С. 134, 255, 271, 346, 463, 603, 614, 674.
- 9 *Бойко Н. К.* Рабочий класс Украины в период социалистического строительства / Н. К. Бойко. — К.: Выща шк., 1990. — С. 49.
- 10 История городов и сел Украины. Донецкая область / П. О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 260, 352, 401; Історія міст і сіл УРСР. Луганська область / Ю.Ф. Пономаренко та ін. — К.: Укр. сов. енциклопедія, 1968. — С. 109.
- 11 *Вологодцев І., Каплунов І.* Комунальне господарство міст України / І. Вологодцев, І. Каплунов. — Харків: держвидав “господарство України”, 1930. — С. 27.
- 12 Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. 279, оп. 1, спр. 861, арк. 13.
- 13 Центральний Державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України) — ф. 1, оп. 7, спр. 83, арк. 1; *Николаюк Т. А.* Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938) / Т. А. Николаюк. — Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. — Острог, 1999. — С. 275.
- 14 Индустриализация СССР 1938–1941: Сб. док. и мат. — М.: Наука, 1973. — С. 45.
- 15 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 275, арк. 6–11.
- 16 Там само, арк. 1–7.
- 17 Центральний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3247, арк. 8.
- 18 Там само, арк. 47.
- 19 Там само, спр. 2902, арк. 56; Спр. 2890, арк. 9; Спр. 3247, арк. 8.
- 20 Там само, спр. 2902, арк. 59.
- 21 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 336, арк. 36–38.
- 22 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2902, арк. 59.
- 23 Сталинский рабочий. — 1936. — 25 жовтня. — С. 3.
- 24 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 1043, арк. 3.
- 25 Там само, спр. 336, арк. 34.
- 26 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 336, арк. 34; Спр. 493, арк. 5.
- 27 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3055, арк. 48.
- 28 ДАДО, ф. 279, оп. 1, спр. 1043, арк. 43.
- 29 Там само, спр. 336, арк. 21.
- 30 Там само, спр. 1043, арк. 18.
- 31 Там само, спр. 861, арк. 16а.
- 32 Там само, ф-326, оп. 1, спр. 1237, арк. 14.
- 33 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4176, арк. 3.
- 34 ДАДО, ф. 4249, оп. 1, спр. 240, арк. 4.
- 35 История городов и сел Украины. Донецкая область / П.О. Пономарева и др. — К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. — С. 127.
- 36 ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 1237, арк. 41.
- 37 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 листопада. — С. 3.
- 38 *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. Пер. з п'ятого рос. вид.: Т. 34: липень — жовтень 1917 р. / В. І. Ленін. — К.: Політвидав, 1973. — С. 292.
- 39 *Нейман Г. Я.* Внутренняя торговля СССР / Г. Я. Нейман. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. — 350 с. — С. 176.
- 40 Советская торговля. — 1934. — № 7–8. — С. 2.
- 41 Собрание законов и распоряжений РК Правительства СССР: Алфавитно-предметный указатель. 1932. Отдел I: (№№ 1–84). — Бм. : ОГИЗ, Бд. — С. 783.
- 42 ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 1696, арк. 51.
- 43 Там само, ф. 582, оп. 1, спр. 5256, арк. 49–51.
- 44 *Осокина О.* За фасадом сталинского изобилия. Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941 / О. Осокина. — М., 1999. — С. 74.
- 45 ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4438, арк. 59–63.
- 46 ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 233, арк. 19.
- 47 Там само, спр. 241, арк. 66–67.
- 48 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4227, арк. 5.
- 49 ДАЛО, ф. 5, оп. 1, спр. 138, арк. 55–56.
- 50 Сталинский рабочий. — 1936. — 27 жовтня. — С. 4.
- 51 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3122, арк. 23.
- 52 Там само, спр. 3179, арк. 30.
- 53 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 жовтня. — С. 2.
- 54 Сталинский рабочий. — 1936. — 3 жовтня. — С. 4.
- 55 Сталинский рабочий. — 1936. — 7 жовтня. — С. 2.
- 56 Там само. — С. 2.
- 57 *Стаханов А.* Жизнь шахтерская / А. Стаханов. — К., 1986. — 202 с. — С. 114.
- 58 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6678, арк. 9.
- 59 Праця в УСРР: Стат. дов. — К., 1937. — 302 с. — С. 110–111.



Нани Гогохия

Повседневная жизнь шахтеров Донбасса в 1929–1938 годы

Рассматриваются основные элементы повседневной жизни шахтеров Донбасса в годы модернизации (жилищные проблемы, питание и одежда), их связь с социально-экономическими процессами в республике.

Ключевые слова: повседневная жизнь, Донбасс, индустриализация, модернизация.

Nani Gogokhiya

Daily life of the Donbas miners in 1929–1938

The article is devoted to the some peculiarities of the miners' mode of life in time of Stalin industrialization, connected with the urbanization and industrialization in the republic.

Key words: Daily life, Donbas, industrialization, modernization, housing question, card system.

УДК 323.281: 821.161.2 (477.53) “451*10”

Людмила Бабенко (м. Полтава)

ВІДГОМІН “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ЛЕОНІДА БРАЗОВА

У статті аналізуються проблеми вітчизняної історії періоду “великого терору” через його осмислення в художній літературі письменником, який став жертвою сфабрикованої кримінальної справи.

Ключові слова: “великий терор”, репресії, письменник Леонід Бразов, органи державної безпеки, чекіст.

У недалекому минулому вітчизняна історична наука, керуючись історико-соціологічним методом аналізу, займалася розкриттям макроісторичних процесів, у контексті яких доля індивідуума губилася, а то й відверто ігнорувалася. Окремо взяте людське життя її цікавило мало, бо сприймалося лише як малопомітна частка на шляху залізної ходи закономірностей або в коліщатах сконструйованих соціологами колективних сутностей, де, як пише відомий український історик Наталя Яковенко, народ “прагне”, клас “бореться”, селянство “стогне під гнітом” тощо.

На відміну від радянських істориків, західні історики вже з першої третини ХХ століття ототожнювали свій фах із вивченням людини в усіх її вимірах, зв'язках, з усіма складовими

її духовного й матеріального світу. Антропологічний підхід у вивченні минулого, хоч і повільно, завойовує свої позиції у методологічному арсеналі сучасних українських істориків, котрі, серед іншого, намагаються з'ясувати місце і роль індивідуума в радянській політичній системі. Неабияким відкриттям для автора цих рядків, що супроводжувалося і подивом, і захопленням, стало знайомство з творчістю полтавського письменника Леоніда Бразова. У повісті “Перший гарт” засобами художньої літератури він, не історик за фахом, вже давно сказав прості й зрозумілі речі, велику правду про Людину і людей, особу і політичну систему. На наш погляд, повість допомагає знайти відповіді на численні запитання про феномен радянської людини. Літе-